

Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie

Po nich dziedziczymy

The graphic features a teal background. A central orange cone points downwards from the text. Below it, several overlapping circles in light blue, pink, red, and blue are visible. At the bottom, there are abstract shapes in green, orange, and blue.

Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie

Po nich dziedziczymy

Materiały opracowane z okazji obchodów
Zachodniopomorskich Dni Dziedzictwa 2022

Szczecin 2023

Redaktor naczelny
Maria Witek
Redaktor prowadzący
Anna Bartczak

Projekt okładki, projekt graficzny i skład
Monika Jagielska

© Copyright by Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie i autorzy

ISBN 978-933448-8-8

Wydawca
Biuro Dokumentacji Zabytków
70-506 Szczecin, Ul. Teofila Starzyńskiego 3-4
www.bdz.szczecin.pl



**BIURO
DOKUMENTACJI
ZABYTEKÓW
W SZCZECINIE**



Instytucja Kultury
Samorządu Województwa
Zachodniopomorskiego

Spis treści

Od redakcji	5
JANINA KOCHANOWSKA	
Pomorska scheda księżnej Anastazji Mieszkówny	7
SYLWIA WESOŁOWSKA	
Humboldtowie i ich pomorskie koneksje	25
DARIUSZ KACPRZAK	
<i>Nos Graeci, nos Romani, nos Pomerani</i> : dziedzictwo starożytności – dziedzictwo początku XX wieku. Szczecińska kolekcja antyczna Heinricha Dohrna	49
ANDRZEJ WOJCIECH FELIŃSKI	
Stoewer – dwa pokolenia start-upowców	73
ALICJA CYKALEWICZ-TYMBARSKA	
Grzechy młodości? Walter Gropius i wilhelmiński modernizm na Pomorzu Zachodnim	89
MARTA EWA KURZYŃSKA	
Podwaliny w ochronie przyrody Pomorza Zachodniego, czyli rzecz o rewolucjonistach natury	113
ANNA LEW-MACHNIAK	
Janina Szczerska – pionierka szczecińskiej oświaty	143
KATARZYNA ZWIERZEWICZ	
Czesław Piskorski – dziennikarz, pisarz i wydawca, pionier polskiego krajoznawstwa na Pomorzu Zachodnim	153
KRZYSZTOF KOWALSKI, WOJCIECH FILIPOWIAK	
Profesor Władysław Filipowiak (1926–2014). Kształtowanie tożsamości regionalnej Pomorza Zachodniego	169
ALEKSANDRA HAMBERG-FEDEROWICZ	
Mirosław Hamberg. Inżynier wszechstronny, nauczyciel wielu	185

Janina Kochanowska

Bielikowo

Pomorska scheda księżnej Anastazji Mieszkówny

Anastazja Piastówna – żona księcia pomorskiego Bogusława I – była córką Mieszka III Starego (trzeciego spośród żyjących synów w chwili śmierci Bolesława Krzywoustego¹), który na mocy testamentu swego ojca władał zachodnią częścią Wielkopolski – z Poznaniem jako głównym grodem. Matką Anastazji była druga żona Mieszka – księżniczka Eudoksja, córka księcia kijowskiego Izjasława II². Mieszko poślubił ją około 1154 r., wkrótce po śmierci swej pierwszej żony – Elżbiety węgierskiej. Anastazja była najmłodszym dzieckiem pary książęcej. Dokładna data jej narodzin nie jest znana. W niektórych opracowaniach przyjmuje się, że przyszła na świat na krótko przed 1164 r.³, w innych ogólnie – przed 1170 r.⁴



Postać księżnej Anastazji w zrekonstruowanym stroju z epoki. Muzeum Pałacowe TOK w Trzebiatowie. Fot. autorka

¹ Bolesław Krzywousty miał łącznie trzynaścioro dzieci: sześć córek i siedmiu synów. Najstarszego – Władysława urodziła pierwsza żona Zbysława, księżniczka ruska. Kolejni: Leszek, Kazimierz St., Bolesław Kędzierzawy, Mieszko III, Henryk Sandomierski i Kazimierz Sprawiedliwy – byli synami drugiej żony – księżnej Salomei z Bergu.

² T. Kruszewski, *Rodowód pierwszych Piastów wielkopolskich (potomstwo Mieszka III Starego i jego synów). Studium historyczno-prawne i genealogiczne*, Wrocław 2017, s. 17. Autor podaje też, że istnieje inna wersja, wg której Eudoksja nie była córką Izjasława II ale jego brata – Jerzego Dołgorukiego.

³ E. Rymar, *Rodowód książąt pomorskich*, Szczecin 2005, s. 116, przypis 125.

⁴ A. Tetrycz-Puzio, *Piastowskie księżne regentki. O utrzymanie władzy dla synów, koniec XII – początek XIV w.*, Kraków 2016, s. 47.

Księżna Anastazja wychowywała się głównie na dworze książęcym w Gnieźnie – słynnym ośrodku kultu św. Wojciecha, ale bywała też w stołecznym Poznaniu. Dwory Mieszka były doskonale zorganizowane. Książę otaczał się nie tylko znakomitymi urzędnikami, dyplomatai i świetnie wykształconymi kapelanami, ale też artystami. Znany jest złotnik nadworny – brat Konrad, pochodzący z Lotaryngii, który do Gniezna przybył być może za sprawą starszej córki Mieszka III – Ludmiły Wierzchosławy, która była żoną księcia lotaryńskiego Fryderyka⁵.

Anastazja otrzymała niewątpliwie wykształcenie stosowne dla przyszłej małżonki władcy – nie ustępujące temu, jakie miały księżniczki na znaczących dworach europejskich. Do obowiązkowych umiejętności należała doskonała znajomość łaciny. Anastazja z dużym prawdopodobieństwem mogła znać także grekę, którą władała zapewne księżna Eudoksja – pochodząca z obszaru kultury bizantyjskiej. Ponadto na dworach w tym okresie uczono dziewczęta nie tylko czytania ksiąg, ale i ich przepisywania. Były więc one kopistkami, a umiejętność ta utrzymywała nabytą wiedzę. Anastazja musiała znać dokładnie zarówno Pismo Święte, jak i pisma Ojców Kościoła, co było nie tylko wyrazem pobożności. W tym czasie elegancka rozmowa dworska opierała się na analogiach, aluzjach i skojarzeniach zaczerpniętych z Biblii, a szczególnie przydatnymi do tego tekstami były psalmy. Bez nieustannego odwoływania się do Pisma Świętego nie sposób wyobrazić sobie funkcjonowania w tym czasie na dworach⁶. Takie więc wykształcenie z pewnością zapewnił swym córkom Mieszko III, przygotowując je do „korzystnego politycznie” wydania za mąż.

Wzorem władcy był dla młodej Anastazji jej ojciec – ambitny, bez skrupułów dążący do przejęcia dzielnicy senioralnej, podporządkowania sobie innych ksiąząt dzielnicowych i za wszelką cenę utrzymania jedności państwa – zgodnie z testamentem ojca. W 1173 r. Mieszko III po śmierci swego brata Bolesława Kędzierzawego został księciem seniorem, tytułującym się *dux totius Poloniae* – a więc księciem całej Polski, a na jego monetach z tego okresu pojawia się nawet tytuł królewski⁷. Młodej Anastazji znane były też niewątpliwie liczne fundacje dzieł pobożnych czynionych przez ojca, takie jak hojne nadania dla kanoników regularnych w Trzemesznie oraz cystersów w Jędrzejowie i Sulejowie, fundacja kolegiaty św. Pawła i kościoła św. Gotarda w Kaliszu, a także szpitala św. Michała w Poznaniu, wreszcie – największe

⁵ M. Przybył, *Mieszko III Stary*, Poznań 2002, s. 156.

⁶ Tamże, s. 49–59.

⁷ M. Przybył, *Mieszko...*, s. 165–170.

dzieło – fundacja klasztoru cystersów w Łądzie nad Wartą. Ponadto książę hojnie obdarowywał kościoły i klasztory cennymi naczyniami liturgicznymi, jak kielichy i pateny. Większość z nich wykonał przypuszczalnie nadworny złotnik Mieszka III – Konrad⁸.

W kręgu dworu Mieszka III powstało w latach 70. XII w. (przy udziale arcybiskupa gnieźnieńskiego) niezwykle dzieło – odlane z brązu Drzwi Gnieźnieńskie, zwane *Porta Regia*. Jak się przyjmuje – są one dziełem co najmniej trzech znakomitych odlewników. Znany z imienia jest tylko jeden z nich: Petrus Liutwinus. Jego drugie imię wskazuje, że pochodził zapewne z Nadrenii⁹.

Podsumowując stwierdzić można, że palatium gnieźnieńskie Mieszka III, w którym wychowała się księżna Anastazja – było w tym czasie znaczącym europejskim ośrodkiem życia politycznego, intelektualnego i artystycznego, zorganizowanym, jak podkreślają niektórzy badacze, na wzór dworu cesarza Fryderyka I Barbarossy.

Układy małżeńskie z polityką w tle

Małżeństwo Anastazji z Bogusławem I poprzedziły ważne wydarzenia polityczne. Około 1173 r. doszło do pierwszego od wielu lat zbliżenia między Polską a zagrożonymi przez najazdy duńskie ksiądzetami Pomorza Zachodniego, którzy zdecydowali się poddać swe ziemie pod zwierzchnictwo Mieszka¹⁰. Wiodącą rolę w tym zbliżeniu odegrał książę Bogusław I (ur. między 1125 a 1127) starszy syn księcia Warcisława I, za którego czasów miała miejsce chrystianizacja Pomorza. Według tradycji Bogusław został ochrzczony w 1128 r. przez biskupa Ottona z Bambergu. Władzę w księstwie przejął przypuszczalnie w 1155 r., po śmierci swego stryja Racibora¹¹. Był panem na ziemi szczecińskiej, kołbackiej, wkrzańskiej, wołogoskiej, choćkowskiej, łosickiej i połowie ziemi kołobrzesckiej. Pozostałą częścią władał jego młodszy brat Kazimierz I (do śmierci w 1180 r.). Książę Bogusław wielokrotnie podkreślał swe prawo zwierzchnie, używając tytułu *Dux*, a nawet *Rex*. Jak podaje Edward Rymar – na jednej z wybitych przez księcia monet przedstawiony został w koronie na głowie¹².

⁸ Szczegółowo o darach Mieszka i jego małżonki: M. Przybył, *Mieszko...*, s. 137–147, 151, 155. Tamże szersza literatura.

⁹ T. Mroczko, *Polska sztuka przedromańska i romańska*, Warszawa 1988, s. 144–154, 167 i nn.

¹⁰ Tamże, s. 80 i nn.

¹¹ E. Rymar, *Rodowód...*, s. 113.

¹² Tamże.

W kwietniu 1177 r. Mieszko III zwołał zjazd możnych i podległych sobie książąt do Gniezna. Wśród przybyłych był Bogusław I, który właśnie w tym czasie owdowiał. Na tym właśnie spotkaniu dojdź miało do zawarcia porozumienia w sprawie małżeństwa Bogusława I z młodziutką księżną Anastazją. Rymar sugeruje nawet, że ślub mógł odbyć się już w trakcie zjazdu¹³. Wydaje się to jednak wątpliwe, bo w tym czasie Bogusław I nie mógł nadać Anastazji wielokrotnie opisywanej hojnej oprawy wdowiej: grodu w Trzebiatowie i wielu wsi w ziemi trzebiatowskiej, jako że dobra te należały wtedy do jego brata Kazimierza I¹⁴.

Bardziej prawdopodobne jest więc, że w Gnieźnie doszło jedynie do wstępnego uzgodnienia małżeństwa, a zaślubiny miały miejsce dopiero po śmierci Kazimierza I (1180), kiedy to ziemią trzebiatowską władał już Bogusław I¹⁵. W chwili zaślubin panna młoda miała, jak się ocenia, 13 lub 16 lat, gdy tymczasem pan młody był starszy od niej o co najmniej 30 lat. Było więc to typowe małżeństwo polityczne. Rodzina pana młodego nie była Anastazji obca. Zanim sama stała się małżonką księcia Bogusława I, została szwagierką jego syna Racibora (z pierwszego małżeństwa), który między 1174 a 1177 r. pojął za żonę starszą siostrę Anastazji – Salomeę¹⁶. Nie był to koniec skomplikowanych koligacji, jako że niebawem starszy brat Anastazji – Bolesław, książę kujawski, ożenił się z Dobrosławą – córką Bogusława I z pierwszego małżeństwa¹⁷.

Anastazja na Pomorzu

Młoda księżna rezydowała u boku swego męża w Uznamiu (ob. Usedom, Meklemburgia-Pomorze Przednie), jako że od połowy XII w., po podziale księstwa, rolę siedzib rodowych przejęły dwa grody: wspomniany Uznam i Dymin (ob. Demmin, Meklemburgia-Pomorze Przednie). Pierwsze lata małżeństwa Anastazji i Bogusława przypadły na bardzo trudny okres. Książęta pomorscy utracili oparcie w Polsce, bo Mieszko III z powodu buntu możnych, książąt dzielnicowych i swojego syna z pierwszego małżeństwa – Odoną zmuszony

¹³ Tamże.

¹⁴ R. Marciniak, *O oprawie wiana Anastazji Mieszkówny*, „Zapiski historyczne”, t. LII, z. 4, s. 2–25, 27, 32, 33. W skład oprawy wchodził gród trzebiatowski i 35 wsi – większość w ziemi trzebiatowskiej, ale również w okolicach Pyrzyc – wszystkie dobrze zagospodarowane.

¹⁵ M. Przybył, *Mieszko...*, s. 82 przyp. b. nr. Zdaniem G. Labudy (cytowanego przez Przybyłą) związek małżeński zawarty został dopiero w 1181 r.

¹⁶ E. Rymar, *Rodowód...*, s. 117 i 124.

¹⁷ T. Kruszewski, *Rodowód...*, s. 22–23.

został do opuszczenia rodzinnej Wielkopolski i przez cztery lata tułał się po dworach europejskich, szukając wsparcia u zięciów i lenników. Jedynym, który udzielił mu wtedy wsparcia, był właśnie Bogusław I pomorski. Gościł on Mieszka III z rodziną w latach 1179–1181 na swym dworze w Uznamiu – być może właśnie wtedy doszło do zaślubin Anastazji z Bogusławem, który wkrótce dopomógł w odzyskaniu należnych teściowi ziem. Mieszko nie wrócił już jednak do dzielnicy senioralnej i władza centralna w Polsce osłabła, co miało negatywny skutek także dla Pomorza, gdzie natychmiast wzrosło zagrożenie ekspansją ze strony duńskiej¹⁸. Bogusław I szukał wówczas pomocy u nowego księcia seniora – Kazimierza Sprawiedliwego – bezskutecznie. Złożył więc hołd cesarzowi Fryderykowi I Barbarossie w obozie pod Lubeką w 118 r., by ostatecznie jednak stać się lennikiem Danii w roku 1185¹⁹.



Uznam (niem. Usedom) – stołeczny gród Bogusława I. według mapy Eilhardta Lubinusa z 1618 r.

Ta niestabilna sytuacja polityczna Pomorza była bardzo trudna dla księżnej Anastazji. Lata małżeństwa upływały jej w ciągłej obawie o życie męża, jako że przypadły na czasy ciągłych wojen z Danią, Sasami oraz z księciem Jaromirem – władcą Rugii – do niedawna jeszcze pogańskiej. Zygmunta Borasa, powołując się na źródła, barwnie opisuje ciągłe potyczki z wrogami Pomorza

¹⁸ B. Faron, *Piastówny na tronach Europy*, Kraków 2019, s. 504–507.

¹⁹ A. Teterycz-Puzio, *Piastowskie księżne...*, s. 45.

i zasadzki, w które wpadała drużyna książęca, a życie Bogusława było wielokrotnie zagrożone²⁰.

Książęca para doczekała się dwóch synów: Bogusława (II) i Kazimierza (II). Daty narodzin obu nie są dokładnie znane. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że przyszli na świat zapewne rok po roku w latach 1182–1183²¹. Przedwczesna śmierć synów Bogusława z pierwszego małżeństwa otworzyła synom Anastazji prostą drogę do pomorskiego tronu. Obaj mieli zaledwie po kilka lat, gdy 18 marca 1187 r. książę Bogusław zmarł nagle, nie na polu bitwy, ale na polowaniu w lasach koło Nowego Warpna nad Zalewem Szczecińskim.

Anastazja – regentka

W starszej literaturze panował pogląd, że Anastazja wkrótce po śmierci męża osiadła wraz z synami w Trzebiatowie, w swojej siedzibie wdowiej²². W rzeczywistości rzecz się miała zgoła inaczej. Księżna po śmierci męża wkroczyła na pomorską scenę polityczną jako pierwsza poświadczona w aktach regentka przyszłych panujących książąt, sprawująca rządy w imieniu nieletnich synów. Zwyczaj ten wprowadzono na Pomorzu zapewne na wzór rozwiązań stosowanych w państwie Piastów w okresie rozbicia dzielnicowego. Swój udział mógł mieć w tym także ojciec Anastazji – Mieszko III.

Już na początku swej regencji musiała Anastazja zdać trudny egzamin z dyplomacji. Realizując politykę męża z ostatnich lat jego życia, udała się wraz z synami do Danii, na dwór Kanuta VI, by złożyć mu hołd²³. Król przydzielił wówczas księżnej do pomocy w rządach (a w zamyśle raczej do dyskretnego nadzoru) współregenta – tak zwanego *vicedominus Terre*. Funkcję tę pełnił kasztelan szczeciński Warcisław Świętoborzyc, krewny księcia Bogusława I, fundator klasztoru cystersów w Kołbaczu, który wspierał Anastazję w rządach w latach 1187–1189²⁴. Ich współdziałanie widoczne było już na samym początku regencji, gdy doszło do zatargu między księżną a księciem rugijskim Jaromirem. Dzięki wsparciu Warcisława spór zakończył się rozsądzeniem sprawy przez króla Kanuta na korzyść Anastazji²⁵.

²⁰ Z. Boras, *Księżęta Pomorza Zachodniego*, Poznań 1996, s. 31–45.

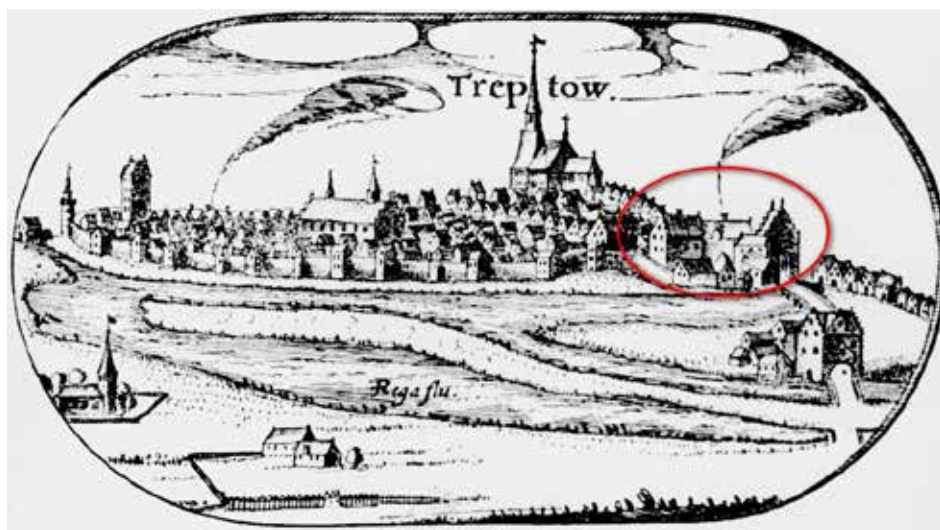
²¹ E. Rymar, *Rodowód...*, s. 128, 130.

²² M.in. W. Łysiak, *Klasztor w Białobokach. Powstanie, rozwój i upadek, w: Trzebiatów. Historia i kultura*, Poznań 2000, s. 24.

²³ A. Teterycz-Puzio, *Piastowskie księżne...*, s. 45.

²⁴ E. Rymar, *Rodowód...*, s. 178.

²⁵ A. Teterycz-Puzio, dz. cyt., s. 49.



Bogusław I nadał Anastazji Trzebiechów jako oprawę wdowią. Zaznaczony obszar dawnego grodu z domem księżnej. Według mapy Lubinusa z 1618 r.

Początkowo dobre stosunki z Danią wkrótce zostały zerwane, gdyż na Pomorzu doszło do powstania wyraźnie antyduńskiego stronnictwa, którego przywódcą był nie kto inny tylko współregent Warcisław Świętoborzyc²⁶. Niektórzy autorzy piszą wręcz o antyduńskiej rewolcie i szukaniu ponownego zbliżenia z Piastami – za cichą aprobatą księżnej Anastazji²⁷. Sprawa zakończyła się interwencją zbrojną króla duńskiego, skierowaną przeciw Szczecinowi – siedzibie kasztelana Warcisława Świętoborzyca. Ostatecznie miasto zostało częściowo spalone i obsadzone załogą duńską, a Warcisław wraz z rodziną musiał uchodzić z Pomorza. Według niepewnych źródeł miał zginąć w 1196 r. w czasie pielgrzymki czy też krucjaty do Ziemi Świętej²⁸.

W wyniku rewolty księżna Anastazja została zmuszona przez króla Danii do współregencji z księciem Jaromirem rugijskim – odwiecznym wrogiem książąt pomorskich, którego na wpół pogańscy wojowie złupili dopiero co Szczecin. Do tego Jaromir był zarówno powinowatym księżnej (miał się wywodzić od Warcisława I i być siostrzeńcem Bogusława I), jak też powinowatym króla duńskiego i od niedawna – zagorzałym zwolennikiem jego ekspansywnej

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże, s. 45 oraz B. Faron, *Piastówny...*, s. 508.

²⁸ E. Rymar, *Rodowód...*, s. 178.

polityki²⁹. Sytuację utrudniał fakt, że książę rugijski wydał kilka lat wcześniej swą córkę Łucję za brata Anastazji – Władysława Laskonogiego. Te skomplikowane koligacje wymagały od księżnej ukrywania prawdziwych uczuć i wykazania się przebiegłością w prowadzeniu dyplomatycznych działań. Ta trudna sytuacja trwała tylko 5 lat. W 1194 r. współregencja Jaromira upadła w wyniku wyraźnego osłabienia wpływów Danii. Księżna Anastazja rozpoczęła wreszcie samodzielne rządy regencyjne³⁰. Nie jest jasne, kiedy je zakończyła, być może w późnych latach 90. XII w.³¹ Z całą pewnością nie pełniła ich w 1208 r., bo jej starszy syn – Bogusław II był już w tym czasie głównym wystawcą dokumentów. Przepuszczalnie około 1211 r. dokonał on podziału księstwa. Sam objął dzielnicę uznamsko-szczecińską, a młodszemu bratu Kazimierzowi II przypadła dzielnicą dymińska, do której należał m.in. gród trzebiatowski³².

Pierwsza fundacja Anastazji

Od 1208 r. aktywność polityczna księżnej Anastazji ustała – za to rozpoczęła ona działalność dobroczynną w okolicach Trzebiatowa. Można więc przypuszczać, że najpóźniej w tym czasie księżna opuściła już Uznam i przebywała w swojej siedzibie wdowiej w trzebiatowskim grodzie. We wspomnianym roku księżna wraz z synami ufundowała klasztor norbertanów w Białobokach, należących do jej dóbr wdowich. Był to już drugi klasztor norbertanów w tym miejscu. Pierwszy powstał w latach 70. XII w. – z fundacji przyszłego szwagra Anastazji, księcia Kazimierza I, który sprowadził zakonników z duńskiego Lund. Po kilkunastu latach opuścili oni klasztor³³. Tym razem norbertanie sprowadzeni przez Anastazję pochodzili z Mariëngaarde we Fryzji³⁴.

Choć dokument fundacyjny w 1208 r. sygnowali synowie Bogusław II i Kazimierz II przy akceptacji swej matki, trudno przypuszczać, by inicjatorami tego pobożnego dzieła byli młodzi książęta, z których tylko jeden rozpoczął dopiero samodzielne rządy. Tę rolę należy przypisać Anastazji.

²⁹ Tamże, s. 112.

³⁰ E. Rymar, *Rodowód...*, s. 112.

³¹ A. Teterycz-Puzio, *Piastowskie...*, s. 46.

³² E. Rymar, *Rodowód...*, s. 129, 130.

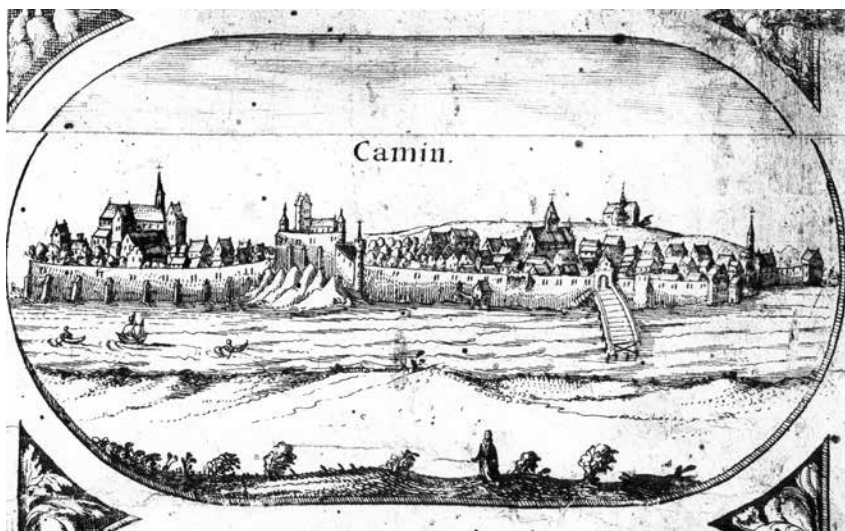
³³ M. Rębkowski, *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*, Szczecin 2007, s. 48–49.

³⁴ M. Rębkowski, F. Biermann, *Klasztor w Białobokach w świetle badań archeologicznych z lat 2003–2006*, w: *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2006*, red. J. Kochanowska, Szczecin 2007, s. 10.

Swym czynem pobożnym wpisywała się księżna w szereg fundacji czynionych zarówno przez ojca jak i książąt pomorskich – Racibora I wraz z żoną Przybysławą (córkę Bolesława Krzywoustego) oraz jego bratanków: męża Anastazji Bogusława I i jego brata Kazimierza I³⁵. W okresie między połową XII w. a 1182 r. wymienieni książęta sprowadzili na Pomorze pięć klasztorów norbertanów i jeden klasztor norbertanek³⁶.

Anastazja – *Domina Senior* – Pani na Kamieniu

Spokojny zapewne okres życia księżnej po 1208 r. – poza wielką polityką – trwał około dziesięciu lat. Wydawało się, że rola Anastazji jako władczyni Pomorza zakończyła się w momencie przejęcia władzy przez synów. Los jednak chciał inaczej. W 1219 r. zmarł w trakcie V krucjaty do Ziemi Świętej młodszy syn Kazimierz. Zaledwie rok później księżna pochowała również starszego syna Bogusława³⁷. Obaj pozostawili kilkuletnich zaledwie synów. Anastazja powróciła do polityki – jako *Domina Senior* (księżna zwierzchnia)³⁸ – wraz z synowymi-regentkami Mirosławą – żoną Bogusława II i Ingardą – żoną



Kamień Pomorski. Tu rezydowała księżna Anastazja, gdy jako *Domina Senior* rządziła Pomorzem. Według mapy Lubinusa z 1618 r.

³⁵ M. Rębkowski, *Chryścianizacja...*, s. 46–47.

³⁶ Tamże, s. 52, 53.

³⁷ E. Rymar, *Rodowód...*, s. 129, 131.

³⁸ A. Teterycz-Puzio, *Piastowskie...*, s. 49.

Kazimierza II, prowadziła wspólną politykę państwową. Jak pisze Barbara Faron „księżna stworzyła z synowymi swoiste kobiece trio”³⁹. Anastazja samodzielnie też dysponowała swoim majątkiem. Po śmierci starszego syna w 1220 r. jako *Anastasia Pomeranorum ducissa* wystawiła dokument dotyczący darowizny dla kościoła św. Jakuba w Szczecinie.

Zapewne w zbliżonym czasie księżna opuściła siedzibę wdową w Trzebiatowie i osiadła w Kamieniu. Gród ten już w czasie wypraw misyjnych Ottona z Bambergu opisywany był jako siedziba lub rezydencja książęca, a nawet stolica kraju, którą stał się przypuszczalnie około 1119 r. Umocniony palisadą i podwójnym wałem, malowniczo położony na wzgórzu, był dobrze zagospodarowany⁴⁰. Stanowił więc miejsce nieporównanie bardziej reprezentacyjne dla księżnej Anastazji niż siedziba trzebiatowska, tym bardziej, że tuż przy grodzie od 1176 r. istniała w Kamieniu siedziba biskupia i wznoszona była katedra oraz związane z nią osiedle. Impulsem do osiedlenia się księżnej w tej miejscowości był zapewne także fakt, że w 1219 r. kolejnym biskupem został spowinowacony z nią Konrad II Świetoborzyc – z tradycyjnie propolskiego stronnictwa. Przypuszczalnie właśnie to wydarzenie stało się bezpośrednim powodem przenosin księżnej. Znamienne jest, że od momentu powołania biskupa Konrada II już w tym samym 1219 r. Kamień zaczął pełnić rolę oficjalną – wręcz stołeczną, jako, że odbywały się tu zjazdy, na których ustalano politykę księstwa. W 1220 r., jeszcze w obecności Bogusława II, biskupa i możnych, omawiano między innymi sprawę współpracy z bratem księżnej Anastazji – Władysławem Laskonogim. Zapewne w wyniku podjętych wtedy ustaleń bywał on obecny na niektórych późniejszych zjazdach. Po śmierci Bogusława II wszystkim obradom przewodniczyła księżna Anastazja, a obecni byli: biskup, synowe-regentki i możni⁴¹.

Kolejne fundacje Anastazji

W swej nowej siedzibie w Kamieniu księżna Anastazja nie tylko ustalała politykę państwa, ale kontynuowała działalność dobroczynną, fundując kolejny klasztor – tym razem żeński – norbertanek. W dokumencie wystawionym z tej okazji 7 lipca 1224 r. księżna występuje jako: *Anastasia Dei miseratione ducissa Pomeranorum, Domine Caminnesis* (Anastazja z Bożej łaski księżna

³⁹ B. Faron, *Piastówny...*, s. 510.

⁴⁰ G. Wejman, *Organizacja kościelna Kamienia Pomorskiego w latach 1124–1544*, Szczecin 1977, s. 18, 21–23.

⁴¹ A. Teterycz-Puzio, *Piastowskie...*, s. 54, 52–56, 58.

Pomorza, pani na Kamieniu)⁴². Fundacja klasztoru nastąpiła za zgodą synowych. Księżna nadała zakonnikom wywodzącym się z klasztoru w Bethlehem (filii opactwa w Mariëngaarde) dobra należące do swej oprawy wdowiej: wsie w okolicy Trzebiatowa, w ziemi stargardzkiej i pyrzyckiej⁴³, a także swój dom w grodzie *domum in castro Trebetow*⁴⁴. Z niewyjaśnionych dotąd dokładnie przyczyn zakonnice nie przybyły jednak od razu do Trzebiatowa. W większości opracowań przyjmuje się, że na pierwszą siedzibę norbertanek Anastazja wyznaczyła obszar poza grodem trzebiatowskim, nazywany *Rubo Sancte Marie* (Marienbusch) – dzisiejszy Wyszków. Natomiast zdaniem Rymara zakonnice zamieszkały najpierw w Pyrzycach i dopiero około 1235 r. przybyły do Wyszkowa⁴⁵. Jedno jest pewne – że Anastazja jako fundatorka musiała zapewnić odpowiednie warunki do funkcjonowania klasztoru. Jeśli miały one zamieszkać w Wyszkowie, fundatorka musiała wznieść przynajmniej dom dla zakonnic (przypuszczalnie drewniany) i kaplicę⁴⁶. Ostatecznie norbertanki dopiero w 1287 r., a więc prawie pół wieku po śmierci księżnej, osiedliły się w Trzebiatowie, który wówczas już od 10 lat posiadał prawa miejskie. Wkrótce też utworzyły filię klasztoru w Słupsku⁴⁷.

W 1233 r. roku zmarł biskup Konrad II, a władzę w księstwie przejęli już od swych matek młodzi książęta Warcisław III i Barnim I⁴⁸. Ten ostatni w 1235 r. przeniósł swój dwór z Uznamia do Szczecina, który stał się odtąd stolicą księstwa. W latach 1233–1235 polityczna działalność księżnej ustała. Nie znaczy to jednak, że księżna opuściła Kamień. Rymar sugeruje, że długowieczna Anastazja przebywała tu jeszcze przez wiele lat – nawet do 1244 r.⁴⁹ W starszej literaturze przeważał pogląd (wywodzący się z kroniki Kantzowa) jakoby Anastazja

⁴² E. Rymar, *Rodowód...*, s. 115, 116.

⁴³ R. Marciniak, *O sprawie...*, s. 21–23.

⁴⁴ T. Nawroński, R. Rogosz, *Zespół klasztorno – pałacowy w Trzebiatowie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Materiały Zachodniopomorskie” 1982, r. XXVIII, s. 53. Również: E. Rymar, *Rodowód...*, s. 115, 116.

⁴⁵ E. Rymar, *Rodowód...*, s. 115.

⁴⁶ Brak badań archeologicznych w Wyszkowie nie pozwala na ustalenie pierwotnego miejsca siedziby norbertanek. Nie wiadomo, czy zachowane ruiny kościoła wiejskiego z XV w. stoją na miejscu klasztoru.

⁴⁷ K. Kalita-Skwirzyńska, *Średniowieczne korzenie architektury sakralnej na Pomorzu Zachodnim – kościoły zakonne z XII i XIII w.*, w: *Chrześcijaństwo na Pomorzu w X–XX w.*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk–Słupsk 2001, s. 102.

⁴⁸ E. Rymar, dz.cyt., s. 152 – przypuszcza, że Warcisław III mógł objąć rządy w księstwie dymińskim nawet już w 1225 r.

⁴⁹ E. Rymar, *Rodowód...*, s. 116.

miała wstąpić do ufundowanego przez siebie klasztoru norbertanek i spędzić w nim resztę życia⁵⁰. Nie potwierdziły tej tezy najnowsze badania w archiwach opactwa w Mariëngaarde. Brak jest tam jakichkolwiek danych o przyjęcia przez księżnę ślubów zakonnych. Odnotowane są jedynie jej częste pobyty w klasztorze norbertanek – zwłaszcza pod koniec życia⁵¹. Jest to zrozumiałe w świetle ówczesnych obyczajów – goszczono ją jako dobrodziejkę – fundatorkę klasztoru.

Fundacje Anastazji w Kamieniu

Dotąd nie łączono w ogóle powstających partii katedry kamieńskiej z działalnością fundacyjną Anastazji. Tymczasem rodzi się pytanie – kto finansował w latach 20.–30. XIII w. postępującą budowę katedry? Wiadomo, że obowiązek ten spoczywał w częściach na władcy, biskupie i kapitule⁵². W momencie śmierci fundatora katedry – Kazimierza I w roku 1180 – siedziba książęca w Kamieniu opustoszała. Zapewne finansowanie budowy przejął wtedy na siebie Bogusław I – jako jedyny władca Pomorza. Jednak napad Duńczyków na Kamień i nagła śmierć księcia w 1187 r. spowodowały przestój w pracach. Sytuacja zmieniła się, gdy w Kamieniu osiadła Anastazja, a biskupem został Konrad II. To wtedy zapewne nastąpił czas dalszej budowy katedry. Czy znana ze swej hojności Anastazja nie miał swego udziału także w tym dziele budowy? Znamienny jest fakt, że mimo nadania przez księżnę w 1224 r. grodu trzebiatowskiego i licznych wsi norbertankom – nie weszły one w ich posiadanie przez ponad pół wieku. Powodem mogło być przeznaczenie dochodów z dóbr księżnej na budowę katedry. Czy to nie za czasów Anastazji powstało niewielkie pomieszczenie przy północnej ścianie prezbiterium, w literaturze długo uznawane za zakrynię? Jego układ architektoniczny i dekoracje oraz program symboliczny dobitnie wskazują, że była to kaplica⁵³. Czas jej powstania oceniany jest rozmaicie: przed połową⁵⁴ lub po połowie XIII w⁵⁵. Najbardziej przekonująco – na początek XIII

⁵⁰ T. Kantzow, *Pomerania. Kronika pomorska z XVI w.*, red. T. Białycki, Szczecin 2005, s. 314. W tekście kronikarz użył zwrotu: „do śmierci była w klasztorze”, a w przypisie od redakcji nr 123 użyto już określenia „wstąpiła doń”, sugerując złożenie ślubów zakonnych. Za Kantzowem powtórzył wiadomość m.in. O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895, s. 209.

⁵¹ E. Rymar, dz. cyt., s. 115, przypis 117.

⁵² S. Skibiński, *Katedra w Kamieniu Pomorskim*, Poznań 2002, s. 32.

⁵³ Tamże, s. 61.

⁵⁴ Z. Świechowski, *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa 1982, s. 252.

⁵⁵ I. Sandach, *Program katedry w Kamieniu Pomorskim w dobie kształtowania się księstwa biskupiego w połowie XIII w.* Kaplicę datuje autorka na lata 1250–1260.

w. – datuje kaplicę Szczęsny Skibiński⁵⁶. Autorzy uznają zgodnie, że została dobudowana do ściany wznoszonego prezbiterium.

Na dekorację kaplicy składają się: portal z rzeźbami prowadzący z prezbiterium do wnętrza, a w środku malowidła na sklepieniu, wsporniki z postaciami atlantów oraz z ceramicznymi maskami z głowami ludzi i zwierząt rodem z bestiariuszy, zestawione na zasadzie opozycji dobra i zła⁵⁷. Jeden ze wsporników zdobi głowa kobiety o szlachetnym, choć surowym obliczu. Twarz jej okala podwika, a na głowie znajduje się diadem książęcy. Czyżby była to aluzja do rządzącej krajem księżnej Anastazji? To i inne, zaskakujące wymową przedstawienia, jak choćby w strefie portalowej – wymagają jeszcze szczegółowej analizy. Sygnalizowana w wielu publikacjach niezwykłość tego wnętrza oraz fakt, że było ono najwcześniej zadaszoną częścią katedry⁵⁸, każe przypuszczać, że chodzi o kaplicę biskupią lub może książęcą. Być może kaplica ta powstała w ogóle jako samodzielny budynek, a jej bogate dekoracje wiążą się ze szczególną rangą politycznego ośrodka, jakim był Kamień w czasie pobytu tu Anastazji.



Kamień Pomorski. Katedra. Kaplica. Fragment malowideł na sklepieniu, lata 20.–30. XIII w.
Fot. autorka

⁵⁶ S. Skibiński, *Katedra...*, s. 42.

⁵⁷ Tamże, s. 59–61.

⁵⁸ Tamże, s. 57.



Kamień Pomorski. Katedra. Kaplica. Maska ceramiczna z twarzą władczyni (rysy silnie zniszczone) na wsporniku sklepienia, lata 20.–30. XIII w. Fot. autorka

Z Anastazją jako fundatorką należy związać też niektóre cenne przedmioty, które w późniejszych wiekach znalazły się w skarbcu katedralnym. Szczególnie prawdopodobne jest, że kadzielnica z około 1200 r., uznana za wyrób bizantyjski lub pochodzący z południowej Rusi⁵⁹, została przywieziona właśnie stamtąd przez matkę Anastazji – księżnę Eudoksję. Na Pomorze kadzielnica mogła trafić, gdy wygnana wraz z mężem z Wielkopolski Eudoksja znalazła schronienie na dworze księcia Bogusława I. Kolejno – jako dar księżnej Anastazji – kadzielnica mogła znaleźć się w katedrze.

⁵⁹ W. Borchers, *Der Kamminer Domschatz*, Stettin 1933, s. 38–39.



Kamień Pomorski. Skarbiec katedralny. Kadzielnica z daru Anastazji – zaginiona. Domena publiczna. Za: Borchers, *Der Kamminer Domschatz*, Stettin 1933

Dalsze fundacje dla Trzebiatowa

W latach 30. XIII w. Anastazja powróciła do działań fundacyjnych w grodzie trzebiatowskim. Wskazywał na to dokument z 1235 r., zachowany do czasu II wojny w archiwum ratusza w Trzebiatowie. Wydany przez księżną Anastazję, dotyczył przekazania przez nią kościoła w trzebiatowskim grodzie

pod opiekę zakonnikom w Białobokach⁶⁰. Chodziło niewątpliwie o nowo wzniesiony kościół św. Mikołaja, znany z dokumentów i wykopalisk, którego budowa musiała się w tym czasie zakończyć⁶¹. Jego fundatorką mogła być tylko sama księżna. W 1236 r. nastąpiło inne znamienne wydarzenie. Warcisław III, książę dyمیński, któremu podlegał obszar ziemi trzebiatowskiej, sprzedał klasztorowi w Białobokach kilka wsi, wcześniej nadanych przez Anastazję norbertankom. W dokumencie podkreślił, że czyni to na prośbę „czcigodnej Babki Anastazji”⁶². Działanie te mogły wynikać z większych potrzeb finansowych księżnej, związanych przypuszczalnie z budową w tym czasie w trzebiatowskim grodzie nowego, murowanego domu.

Dom ten, zachowany we fragmentach, stanowi obecnie piwnicę skrzydła północnego trzebiatowskiego pałacu. Wokół czasu jego powstania i przeznaczenia toczy się ożywiona dyskusja wśród historyków sztuki, archeologów i badaczy architektury. Przez jednych uznawany jest za świecki, wzniesiony przez księżną Anastazję jako jej siedziba⁶³. Przez innych – za pierwsze skrzydło klasztoru norbertanek, wzniesione dopiero na przełomie XIII i XIV w.⁶⁴ A może być też trzecia możliwość, że został on wzniesiony w latach 30.–40. XIII w. – za życia księżnej Anastazji i jej sumptem (stąd sprzedaż wsi) dla norbertanek, jako spełnienie przyrzeczeń z 1224 r.⁶⁵ Z nieznanых przyczyn nie został on jednak wtedy zasiedlony. Być może księżna, jako wytrawny polityk, niepewna swej pozycji w Kamieniu za czasów nowego biskupa – Konrada III – pozostawiła dom dożywotnio dla siebie. Spór o datowanie domu

⁶⁰ K.F.A. Brummer, *Familienleben und Hofhaltung des Herzogs Friedrich Eugen von Württemberg auf dem Schlosse zu Treptow an der Rega*, Stettin 1855, s. 9.

⁶¹ Na miejscu tego kościoła, rozebranego w XVII w., zostało wzniesione południowe skrzydło barokowego pałacu elektorów – rozebrane w 1813 r.

⁶² K.F.A. Brummer, *Familienleben...*, s. 15–16.

⁶³ A. Kąsinowski, Badania architektoniczne zamku w Trzebiatowie, pow. Gryfice, Szczecin, mps, 1973 r., archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie, s. 3–4; U. Borkowska, Pałac w Trzebiatowie, Dokumentacja konserwatorska z prac remontowo-budowlanych w latach 1977–1989, mps., archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Szczecinie, s. 17; K. Kalita-Skwirzyńska, *Rezydencja w Trzebiatowie – od klasztoru do pałacu*, w: *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2003*, red. J. Kochanowska, Wołczkowo 2004, s. 106–107; J. Kochanowska, Studium historyczne pałacu w Trzebiatowie – ze szczególnym uwzględnieniem przemian skrzydła północnego, wykonane na zlecenie Trzebiatowskiego Ośrodka Kultury (TOK), Trzebiatów 2020, s. 9–11.

⁶⁴ M. Gibczyński, Ekspertyza i badania architektoniczne piwnicy pałacu w Trzebiatowie, Szczecin 2020, s. 16, archiwum TOK.

⁶⁵ Za czym opowiada się ostatecznie autorka.

i jego przeznaczenie mogą rozstrzygnąć jedynie dalsze badania archiwalne i archeologiczne, które należałoby przeprowadzić w części dotąd nie przebadanej – północnym obszarze dawnego grodu.



Trzebiatów. Północne skrzydło pałacu z lat 80. XVII w., którego piwnicę stanowią mury domu wzniesionego przypuszczalnie przez Anastazję w latach 30. XIII w. Fot. autorka

Pewne jest, że wspomniany dom stał równolegle do kościoła św. Mikołaja. Miał murowany parter i przypuszczalnie piętro o konstrukcji drewnianej⁶⁶. Do jego budowy użyta została wysoka cegła, charakterystyczna dla wczesnogoetyckiego budownictwa, stosowana od końca XII do 1. poł. wieku XIV⁶⁷. Około 1287 r., gdy w Trzebiatowie osiadły już norbertanki – dom ten włączony został w strukturę klasztoru i stanowił jego północne skrzydło. W połowie XVI w., po likwidacji klasztoru⁶⁸ murowana część tego domu stała się piwnicą nowo wzniesionego skrzydła północnego Domu Książęcego⁶⁹. Te cenne historycznie

⁶⁶ A. Kąsinowski, *Badania...*, s. 3.

⁶⁷ M. Gibczyński, *Ekspertyza...*, s. 16.

⁶⁸ W następstwie przyjęcia przez książąt pomorskich nauki Lutry w 1534 r.

⁶⁹ K. Kalita-Skwirzyńska, *Rezydencja w Trzebiatowie...*, s. 106.

mury zachowane są do dziś pod skrzydłem północnym pałacu elektorów, który powstał po przebudowie Domu Książęcego w latach 80. XVII w.⁷⁰

Księżna Anastazja – władczyni, znakomity polityk i hojna fundatorka dzieł pobożnych pozostawała przez wiele lat prawie nieznana i niedoceniana. Warto przypomnieć, że księżna przybyła na Pomorze z Polski, która już od ponad 200 lat była krajem chrześcijańskim z rozbudowaną siecią parafii, katedrami i licznymi klasztorami. Tymczasem w księstwie pomorskim dopiero od połowy XII w. zaczęła się właściwa działalność chrystianizacyjna dzięki książęcym fundacjom klasztorów i kościołów, a mąż Anastazji – Bogusław I należał do zaledwie drugiego pokolenia chrześcijańskich władców Pomorza. W chwili przybycia księżnej na Pomorze sieć kościołów musiała być znikoma, skoro – jak ocenia Marian Rębkowski – pół wieku później, około 1230 r. na całym terytorium stanowiącym władztwo książąt pomorskich było nie więcej niż 47 świątyń⁷¹. Dysponując znacznym majątkiem Anastazja mogła włączyć się w dzieło chrystianizacji poprzez fundację 2 klasztorów i budowę 2 kościołów (w Wyszkwowie i Trzebiatowie) oraz – przypuszczalnie – kaplicy w miejscu budującej się katedry w Kamieniu. Zapewne tak, jak jej ojciec – Mieszko III Stary i mąż Bogusław I – działania te rozumiała jako obowiązek dobrego władcy, ale też jako manifestację zamożności książęcego rodu.

O AUTORZE

DR JANINA KOCHANOWSKA – historyk sztuki. Droga zawodowa: Muzeum Zamkowe w Malborku, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Pracownia Konserwacji Dzieł Sztuki w Szczecinie, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Zabytków w Szczecinie. Wieloletni wykładowca WSSU w Szczecinie, inwentaryzator pomorskich zabytków sakralnych, rzeczoznawca sztuki pomorskiej, autorka kilkudziesięciu publikacji naukowych, wieloletni redaktor naukowy tomów poseminaryjnych „Trzebiatów – Spotkania Pomorskie”.

⁷⁰ Pałac jest dziś siedzibą Trzebiatowskiego Ośrodka Kultury, w ramach którego działa Muzeum Pałacowe.

⁷¹ M. Rębkowski, *Chryścianizacja...*, s. 72–73.